

Könyvtörténet és forráskutatás

Mikes Kelemen: A Sidok és az Új Testámentumnak Historiája

Régebbi könyveink s kézirataink között számosan fordulnak elő olyan munkák, amelyek keletkezéstörténete filológiai, művelődés-, nyelv-, vallás- s eszmetörténeti vonatkozásaiban kidomborodnak a könyv- s könyvtártörténeti összefüggések. Ha fordításról vagy adaptációról van szó, szükségessé válik a korabeli külföldi kiadások, idegen nyelvű forrásművek felkutatása és összehasonlító vizsgálata is. Ilyen jellegű tanulmányokat igényel az elmúlt évtizedig kéziratban maradt, könyvtörténeti szemszögből is tanulságos Mikes-fordítás, *A Sidok és az Új Testámentumnak Historiája*; eredetije megvolt Rákóczi rodostói könyvtárában.

Mikes 18. század derekán keletkezett kéziratos fordításáról ¹ a 19. század utolsó harmadában adott hírt a Nemzeti Könyvtár akkori igazgatója. ² Pulszky Ferenc és Abafi Lajos közlése ³ után Szilasi Móricz úgy vélte, hogy eredetije Cl. Fleury munkája: a *Histoire ecclésiastique* első két kötetének külön kiadása, „némi” kihagyásokkal. De a francia mű nem volt a kezében. ⁴ Egy évtized múltán Schwarzenberg József is „fölfedezte” Mikes fordítását, anélkül, hogy Szilasi cikkét ismerte volna. Forrására nem utal, de ígéri, hogy vissza fog térni rá. ⁵ Az ő nyomán Kohn Ármin, ugyancsak Szilasi közleményének ismerete nélkül, másodszer „derítette ki” Fleury szerzőségét, ⁶ amint azt Dézsi szóvá is tette később. ⁷ Papp Endre a fordítás keletkezési idejét Abafi nyomán 1754-es évszámmal jelzi, s föltételezése szerint a forrás Fleury említett művének első

¹ A vöröses színű, egész bőrkötésű 4° rétű kézirat Mikes lapszámozásában 589 l. A szerzői tisztáztatnak minősülő kézirat lelőhelye és jelzete: OSzK Quart. Hung. 1100. — *Mikes Kelemen összes művei* VI. Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1988. 495–899.

² PULSZKY Ferenc: *Mikes Kelemen ismeretlen kéziratairól*. A Kisfaludy-Társaság Évkönyve Új folyam X. 1874/75. 155–160.

³ ABAFI Lajos: *Mikes Kelemen*. Bp. 1878. 128.

⁴ SZILASI Móricz: *Mikes Kelemen két fordítása* = EPhK 1880. 335–336.

⁵ SCHWARCZENBERG József: *Mikes Kelemen két munkája*. Magyar Zsidó Szemle 1891. VIII. 500–501.

⁶ KOHN Ármin: *Mikes Kelemen két munkája* = MZsSz 1891. VIII. 543.

⁷ DÉZSI Lajos: *Mikes fordításairól* = ItK 1904. 177.

kötete.⁸ A Szilasitól kezdve pontatlanul meghatározott forrásmű kérdésében Kürthy Menyhért csupán összegezte a korábbi nézeteket.⁹

A tévedést Király György igazította helyre. Helytálló megállapítása szerint a *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament* ... szerzője nem Fleury, hanem Dom Augustin Calmet, akinek könyve Fleury húsz kötetes munkájához bevezetésül készült; hivatkozik első (Paris, 1718) kiadására is. Mikes forrását Rákóczi rodostói könyvtára ez idő tájt közzétett listájában találta meg.¹⁰

A konstantinápolyi francia követség levéltára rendezetlen részéből előkerült, majd a párizsi Külügyi levéltárban őrzött „Rákóczi fejedelem Rodostóból Galatába szállított ingóságai lajstromá”-ban található „Catalogue des Livres de la Bibliothèque” könyvlistát később Zolnai Béla vette vizsgálat alá.

15. [„Histoire de l'ancien et de nouveau Testament par le pere Calmet 2 tomes 4°] A Bibl. Nationale katalógusában: Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament. Paris 1718. 2 vol. 4° [„H 2373-2374” jelz.]. Dom Augustin Calmet-nak ez a műve bevezetésül készült Fleury Hist. ecclésiastique c. nagy munkájához.” V. ö. a 20. számot is.¹¹ A jelzett szám alatt ez áll:

20. [„Histoire ecclésiastique par l'abbé Fleury 28 tomes 4°] (V. ö. a 15. számot.) Claude Fleury abbé nagy egyháztörténete több példányban megvan a budapesti Egyet. Könyvtárban. Egy példánya az Akadémiában („Tört. Qu. 277”) és a kismartoni Esterházy-könyvtárban („176” jelz.)¹² Zolnai itt jelzi azt is, hogy Calmet bibliai szótára is megvolt Rákóczi könyvtárában.¹³

Más összefüggésben Thaly már régebben hírt adott arról, hogy Rákóczi fejedelem halála előtt néhány évvel könyveket, köztük „Calmet-műveket” ajánlékozott a konstantinápolyi Saint-Benoît egyház könyvtárának. Az egykori hivatalos leltár szerint:

Son Altesse Sérénissime Monseigneur le Prince Ragocki se trouve parmi les bienfaiteurs de la bibliothèque. Il a donné, sous le R. P. Gresset (1730–31) Dom Calmet en 27 volumes... (la valeur)... 400 p.

A négyszáz piaszterre becsült nagy értékű ajándékot nyilvántartó adományozók lajstromában foglaltakat megerősíti az akkori jezsuita könyvtáros be-

⁸ PAPP Endre: *Mikes Kelemen kiadatlan kéziratai*. Bp. 1985. 4. 25.

⁹ KÜRTHY Menyhért: *Mikes Kelemen kiadatlan munkái*. In: Egri Főgimn. Értesítő 1906–1907. 4. 26, 55.

¹⁰ KIRÁLY György: *Mikes Kelemen fordításai* = EPhK 1912. 27.

¹¹ ZOLNAI Béla: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*. Klny. a Magyar Bibliofil Szemle 1925/26. évfolyamából. Bp. 1926. 21.

¹² ZOLNAI: *i. m.* 21–22. — Függelék: *Catalogue des Livres...* In: *De Saussure Czézárnak II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének Törökországi levelei 1730–39-ből és följegyzései 1740-ből...* Lettres de Turquie et Notices de César de Saussure... Közli THALY K. Bp. 1909. 365.

¹³ ZOLNAI: *i. m.* 20: „1. [Dictionnaire de la Bible du Pere Calmet 4 tomes 2°.] Dom Augustin Calmet (1672–1757) *Dictionnaire historique et critique de la Bible*. Paris, 1730. 4 vol in-fol. (Brunet). Az első kiadás: Paris, 1722. 2 vol. in-fol.; supplément: Paris, 1728. 2. vol. in-fol. A budapesti Egyet. Kvtár példánya: Genève, 1730. „As 4° 89” jelz.”

jegyzése: „Ex Dono Celsissimi ac Serenissimi Principis Transilvaniae, Domini D. Francisci Ragoczi.”

Thaly a következőket fűzte hozzá a Rákóczi bőkezű könyvadományozását tanúsító sorokhoz:

„Calmet-nek az ó- és új-szövetségi könyvek és a zsidók történetéről írott a Fleury bíbornok költségén díszesen, gazdag illusztrációkkal s térképekkel Párisban kiadott 27 vas-kos kötetből álló nagy munkáját” ajándékozta a könyvtárnak „francia, aranyozott barna bőrkötésekben”. A kötetek kézbevitelét követően megjegyezte: „A nagy 8-ad rétből kiállított munka címe: Histoire de l'ancien et du nouveau Testament et des Juifs-Par le R. P. D. Augustin Calmet, Religieux Benedictin. Az első kötet 1719-ben, az utolsó 1730-ban nyomtatott, némely kötetek azonban az elsőnél jóval előbb készülének el, s már 1712, 1713, 1715-ben kerültek ki a sajtó alól (pl. a 14-ik, stb.). E korábbi köteteket Rákóczi nyilván még Franciaországból vivé 1717-ben magával Rodostóba. . . következtethetjük adományából, hogy Rodostóban is rendezett volt be magának könyvtárt.”¹⁴

A teljes egészében Calmet munkájának tulajdonított adomány valószínűleg Fleury már említett *Histoire ecclésiastique...* sorozata, amelyhez Calmet jelzett könyvét csupán később (1719) illesztették bevezetésül. Az egyes kötetek kiadási dátumainak említése is ezt támasztja alá. A húsz kötetes (1691–1720) egyháztörténeti széria ugyanis Fleury halála után is folytatódott.¹⁵ Tehát az 1691 és 1738 közötti időszakban összesen 36 kötet jelent meg folyamatosan. Így válik érthetővé Thaly 1730-as hivatkozása.

A jelek szerint a Mikes fordítását is tartalmazó francia forrásmunka, Calmet, *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament et des Juifs, pour servir d'introduction à l'Histoire Ecclésiastique de M. l'abbé Fleury...* két példányban is megvolt Rodostóban. Calmet könyvét a Rákóczi halála után készült rodostói könyvtár jegyzéke — Zolnai kiemelése szerint — külön is számon tartja. De Zolnai nem hivatkozik Thaly művelődéstörténeti értékű közlésére, amelyből kiderül, hogy Rákóczi említett könyvadományával együtt 1730 táján egy harmadik példány is volt belőle. A Thaly által kézbe vett könyvek¹⁶ és a velük kapcsolatos régi bejegyzés, följegyzés hiteles bizonyosság, hogy Mikes Franciaországból török földre érkezése után is hozzájuthatott Rákóczi környezetében olyan könyvekhez, amelyek 1717 után jelentek meg párizsi vagy más kiadóknál. Ezek közé tartozott az általa lefordított francia forrásmű is.

Zolnai közleménye után már alig foglalkoztak vele. Mikes művei zsidó vonatkozásainak összefoglalásakor Zsoldos *A Sidok és az Uj Testámentumnak Historiája* forrására is kitért az ismert irodalom alapján.¹⁷ A harmincas éveket

¹⁴ THALY Kálmán: *Rákóczi- emlékek Törökországban*. Bp. 1893. 150–151, 162.

¹⁵ *Histoire ecclésiastique, pour servir de continuation à celle de M. l'abbé Fleury* [par le P. J.-C. Fabre et l'abbé Goujet]. Paris, 1721–1738. 4° 16 vol.

¹⁶ A galatai Saint-Benoît mai intézményében — törökországi tanulmányutunk idején, 1972-ben — sem a francia liceum könyvtárosa, M. Duchemin, sem a kollégium igazgatója, Jean Bertrand, nem tudott felvilágosítást adni a Rákóczi által adományozott kötetek sorsáról.

¹⁷ ZSOLDOS Jenő: *A biblia, a midras és a zsidó Mikes Törökországi Leveleiben* = MZsSz 1930–1931. Klny. Bp. 1931. 3.

követő közleményekben a forrásmű kérdésében új mozzanat nem merült fel; nem került sor a francia eredeti kiadás pontosabb meghatározására, sem pedig a tudós auktor érdemleges jellemzésére.

*

A Mikes-fordítás alapjául szolgáló forrásmunka szerzőjéről ezúttal röviden csupán munkássága főbb mozzanatainak jelzésével emlékezünk meg. Antoine Calmet 1672-ben született a lotaringiai Commercyhez közeli Mésnil-La-Horgne-ban. Iskolái közül a Pont-à-Mousson-i egyetem nevezetes, ahol a humaniorák végeztével retorika tanulmányait folytatta. Amikor a benediktinus rend noviciátusa lett, vezetői S. Epvre-be küldték, itt Descartes alapján oktatták a filozófiát. Ezután az elzászi Münsterben teológiát tanult. A münsteri apátságban kezdett hozzá a *Szentírás* tanulmányozásához, a latin után a görög s héber nyelv tanulásához. Felszentelése (1696) után Dom Augustin Calmet papi s szerzői nevet használt. Moyon-Moutier-ban továbbra is a *Szentírással* foglalkozott, értekezéseket írt, oktatott, és előkészítette az *Ószövegről* írt kommentárjainak latin kéziratát. 1706-ban Párizsba ment, hogy kiadót keressen az *Ó- és Újszövegről* készült kommentárjainak. Dom Jean Mabillon és Duguet abbé bátorítására Calmet franciára fordította első nagy munkáját, amely egy évtized alatt jelent meg 23 kötetben: *Commentaire littéral sur tous les livres de l'Ancien et du Nouveau Testament* (Paris 1707–1716). A megszakításokkal is hosszúra nyúlt párizsi időzése alatt egy olyan apátság (l'abbaye des Blancs-Manteaux) lakója volt, amelyet a janzenizmus egyik leplezett fészkeként tartottak. Már életének és munkásságának ebben a szakaszában¹⁸ is nagy munkabírással dolgozott; vitába szállt a *Geneziszről* szóló kommentárjainak bírálójával,¹⁹ majd megjeleníti az előbbivel összefüggő öt kötetes fejtegetéseit: *Discours et dissertations sur tous les livres de l'Ancien [et du Nouveau] Testament* (Paris 1715).

A *Szentírás* és az egyházi tudományok mesterévé érett Calmet negyven éves, amikor Lorraine történetének megírása foglalkoztatja. Nagy erudícióval folytatja s kamatoztatja kutatásait. Bejárja Normandiát, majd Artois, Picardia, Flandria könyvtáraiban végez anyaggyűjtést. Munkatársaival gyűjti a kéziratokat és másolatokat, oklevelek kópiáit, a francia királyi, püspöki, kolostori, apátsági könyvtárak ritkaságait, átkutatják Lorraine és Alzasz gyűjteményeit. Végleges lotaringiai megtelepedésekor (1716) ifjúkori tanulmányainak színhe-

¹⁸ Vö. *Dictionnaire de Biographie française, sous la direction de M. Prevost et R. d'Amat*. Paris, 1956. t. VII. 913. h. — *Dictionnaire des Lettres françaises, publ. sous la dir. du G. Greente*. Le dix-huitième siècle. Paris, 1960. t. I. — *Biographie universelle ancienne et moderne*. Nouv. éd. Publ. sous la dir. de M. MICHAUD. (Ouvrage rédigé par une société de gens de lettres et de savants.) Paris, 1843–1857 etc. 1–45 tomes. (Calmet t. 6.) Fr. DEREMBLE: *Dom Calmet et la Congrégation de Saint-Vanne pendant le séjour parisien (1706–1716)*. Annales Est, XI (1960). p. 55–94.

¹⁹ *Lettres de l'auteur du Commentaire littéral sur la Genèse, pour servir de réponse à la critique de M. Fourmont contre cet ouvrage*. Paris, 1710.

lyét, l'abbaye de Moyon-Moutier-t választja, amelynek rendkívül gazdag könyvtára jó munkahelyül kínálkozott. Itt hozta létre, vagy fejezte be számos újabb munkáját.

Elsősorban a *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament* első kiadása (Paris, 1718) említendő más művei²⁰ mellett, amely egy évvel azután jelent meg, hogy Rákóczi és Mikes Franciaországból török földre távozott. A tudós könyvére fölfigyeltek, s a következő évben már újra kiadták.

A nagy műveltségű papot Senones apátjának választották. XIII. Benedek felruházta volna püspöki („l'évêque in partibus”) címmel is, de ő visszautasította a felajánlott püspökséget. Senones-ban folytatta munkásságát; három évtizeden át vezette a gondjára bízott apátságot, miközben könyvtárát igen értékes gyűjteménnyé fejlesztette, megírta történetét is.²¹ A harmincas – negyvenes évek továbbra is Calmet tevékeny alkotói szakaszának kiteljesedését jelzik.²² Van egy furcsa témájú, az általa csak hírből ismert távoli keleti európai országookról szóló, részben magyarországi vonatkozású könyve is.²³ Befejezi nyolc kötetes egyetemes történeti összefoglalását.²⁴ A század derekán újabb vitája támadt egy másik gyűjteményes kötete kapcsán.²⁵ Közben az ország tudósaival levelezett, de kortörténeti fontosságú levelezése csak részben került kiadásra.²⁶ Dom Calmet társadalmi tevékenységével enyhíteni igyekezett a parasztok

²⁰ *Histoire de la vie et des miracles de Jesus-Christ*. Paris, 1720. — *Dictionnaire historique, critique, chronologique, géographique et littéral de la Bible*. Paris, 1720–1721.; latinul is 1726., 1729. — *Trésor d'antiquitéz sacrées et profanes, tirées des Commentaires du Augustin Calmet sur l'Écriture sainte...* Amsterdam, 1723. — *Histoire ecclésiastique et civile de Lorraine...* Nancy, 1728. t. I–III. Calmet műveinek kiadásához vö. *Bibliographie de la littérature française du XVIIIe siècle*. par A. CIORANESCU. Paris, CNRS 1969. t. I. 436–438.

²¹ *Histoire de l'abbaye de Senones*, de kézírata a *Histoire de l'abbaye de Munster* és *Histoire du prieuré de Laye* írásaival együtt csak a 19. században jelent meg, 1863 és 1882 között.

²² CALMET művei közül: *Traité de la confession générale*. Toul, 1731. — *Abregé de l'histoire de Lorraine*. Nancy, 1734. — *Brevis chronologia, seu rationarium temporum ecclesiasticae ac civilis historiae, a mundo condito ad annum Christi 1734*. Strasbourg, 1734. — *Commentaire littéral, historique et moral sur la règle de saint Benoît*. Paris, 1734. — *Dissertation historique et chronologique sur la suite des médailles des ducs et duchesses de la maison royale de Lorraine (1736)*, amelynek folytatása: *Suite des portraits des ducs et duchesses de Lorraine* csak halála után (1762–1763) jelent meg. *Bibliographie...* i. m. I. 436–437.

²³ *Dissertations sur les apparitions des anges, des démons et des esprits, et sur les revenants et vampires de Hongrie, de Bohême, de Moravie et de Silésie*. Paris, 1746.; KÖPECCI Béla: *Magyarok és franciák*. Bp. 1986. 337–352.

²⁴ *Histoire universelle sacrée et profane, depuis le commencement du monde jusqu'à nos jours*. Strasbourg, 1735–1747. t. I–VIII.

²⁵ *Bibliothèque Lorraine, ou histoire des hommes illustres qui ont fleuri en Lorraine, dans les Trois-Évêchés, dans l'archevêché de Trèves, dans le duché de Luxembourg* etc. Nancy, 1751. Vö. *Réponse de D. C. aux attaques dirigées contre la Bibliothèque lorraine dans les Mémoires de Chévrier* [publié par Gillet]. Nancy, 1860. Ez utóbbit némelyek apokrifnak vélik. *Bibliographie*, i. m. I. 438.

²⁶ Néhány életében elszórtan megjelent levele mellett a 19. század második felétől (1859., 1873., 1874., 1900., 1956.) közzölt (*Documents inédits... lettres... correspondances*) levelei ismeretesek.

sorsát, kórházat segélyezett, szegény gyermekek tanításával foglalkozott, támogatta a szegényebb rétegek művelődését.

A. Augustin Dom Calmet 1757-ben halt meg Senones-ban.²⁷ Szerénysége és egyszerűsége jellemzésére idézik a saját maga által írt epitaphiumát:

Fratr Augustinus Calmet
Natione Gallus, religione catholico-romanus.
Professione monachus, nomine abbas,
Multum legit, scripsit, oravit
Utinam bene!

Életrajzát, nyomtatott s kéziratos műveinek jegyzékével együtt, unokaöccse és örököse adta közre néhány év múlva.²⁸ Számos posztumusz kiadású könyve vált ismertté a további évtizedekben s a következő században.²⁹

S. Vanne benedekrendi kongregációjának egyháztudósa és lorraine-i historikususa a francia benediktinusok egyik legkiemelkedőbb alakja. Levelezett és találkozott Voltaire-rel is, amikor az fölkereste őt senones-i műhelyében, s hetekig dolgozott Calmet forrásgyűjteményeit olvasva, saját munkái (*Histoire générale et Essai sur les moeurs des nations*) megírásához. Mielőtt Voltaire fölkereste őt, levelet írt neki, kifejezve benne a könyvek iránti szenvedélyes érdeklődését.

„Je préfère monsieur, la retraite à la cour, et les grands hommes aux sots. . . Je veux m'instruire avec celui dont les livres m'ont formé, et aller puiser à la source. . . Je serai un de vos moines. Ce sera Paul qui ira visiter Antoine. . . ” etc. (1748).

A tudás iránti megbecsülését kifejező levél után Voltaire könyvtárlátogatására csak 1754-ben került sor. Hat hétig dolgozott az egyháztudós rendkívül gazdag könyvtárában, Calmet útbaigazítására támaszkodva a régi források olvasásakor. Senones-ból Plombières-be távozva írta vendéglátójának ironikusan ható sorait: „Je prendrai les eaux en n'y croyant pas, comme j'ai lu les Peres.” A szentatyák olvasását követően Plombières-fürdőből is könyvtári élményére utal:

„Je trouvais chez vous bien plus de secours pour mon âme que je n'en trouve à Plombières pour mon corps. Vos ouvrages et votre bibliothèque m'instruisaient plus que leseaux de Plombières ne me soulagent. . . ”

A jelek szerint Voltaire nagyobb tiszteletet tanúsított a tudós pap személye iránt, mint Calmet halálát követően, akit megörökített „quatrain”-jében (1757), a kis négysoros vers műfajának megfelelően.³⁰

²⁷ *Éloge sur la mort de Dom Calmet, par Stanislas DUPLESSIS.* (s. l.) 1757.

²⁸ *Vie du très-révérend P. D. A. Calmet, abbé de Senones, avec un catalogue raisonné de tous ses ouvrages, tant imprimés que manuscrits, auquel, on a joint plusieurs pièces qui ont rapport à cette vie*, par Dom Aug. FANGÉ. Senones, 1762. VIII–518 p.

²⁹ Pl. *Jérusalem au temps de N.-S. Jésus-Christ. Légende topographique et historique de la carte de Jérusalem...* (1857) vagy *Publication des oeuvres inédites de... par F. Dinagö.* Saint-Dié, 1877–1878. 2 vol.

³⁰ MICHAUD: *i. m.* 1843. VI. 421–423.; MIKES ÖM VI. 973–974.

Calmet munkái közül *Szentírás*- kommentárjait tartják — a korabeli szint-hez mérve — a legértékesebbnek. A bibliai antikvitás magyarázataiban azonban hiányolják a keleti nyelvek s következésképpen ilyen antik források mélyebb ismeretét, bírálják a zsidó forrásanyag („sources rabbiniques”) elhanyagolását. Bibliai szótára igen hasznosnak bizonyult, többször kiadták, és számos nyelvre lefordították: katolikusok és protestánsok egyaránt használták; megvolt Rákóczi könyvtárában is. A *Histoire de l’Ancien et du Nouveau Testament...* nem olyan egyedülálló munka, mint kommentárjai. Voltak ilyenféle históriák előtte és utána is; Calmet bibliai históriája többször megjelent, s több nyelvre lefordították. Munkásságát méltatták a következő században is.³¹ A rodostói könyvtár olvasója „az exegesis tudós apparátusát kapta Dom Calmet történeti és kritikai Biblia-szótárában. . . a bibliamagyarázatok között forgathatta. . . Calmet szentírástörténetét. . .”³² Mikes nemcsak olvasta, hanem le is fordította ezt a Rákóczi által Rodostón Franciaországból több példányban is beszerzett művelődéstörténeti érdekű munkát.

*

D. Calmet Mikes által lefordított biblia-vulgarizáló munkája Jézus mennybemenetelétől történeti sorrendben mondja el a zsidóknak a kereszténység megalakulása idején viselt dolgait; beleszövi a rómaiak históriáját is Vespasianusig, fölhasználva klasszikus forrásokat és különféle auktorokat, zsidó-hellenisztikus írókat, görög és latin egyházatyák írásait. Főleg az Apostolok cselekedeteire támaszkodva, az *Újszövetség* könyvei nyomán, s végül a „histórikus József” könyvéből sokat merítve, hosszasan írja le a történeteket.

Az első könyv a jeruzsálemi eseményekről, az egyháztörténet kezdeteiről, s az apostolok eloszlásáról szól. Ebben található a legtöbb forrásutalás, szentatyákra történő hivatkozás. A második könyv Cajus Caligula „esztelenségeit”, az alexandriai zsidók üldöztetését, Péter és Pál térítéseit és viszontagságos életét adja elő, hivatkozva leveleikre. A harmadik könyvben Péter és Pál személye még jobban előtérbe kerül; majd az előbbi halála után következő Kelemenről, s János és Márk evangelistákról emlékezik meg; végül Titus hadjáratával, Jeruzsálem szörnyű pusztulásának részletezésével fejezi be.

A laza szerkezetű bibliai história előadása helyenként meseszerűvé válik, prózai elbeszélő előadásmódja pedig hosszadalmasnak tűnik föl. Csupán elszórt jelei vannak a szerző óvatos kritikai törekvésének;³³ az apostoli constitúciókra az ókereszténytörténet tekintélyes auktoraira, mártírológiákra hivatkozik, de néha modern szerzőkre is utal. A forráskutató francia szerző szokásához

³¹ L.-E. MAGGIOLO: *Éloge historique de D. A. Calmet, abbé de Senones*. Nancy, 1839. Munkáinak és kiadásainak teljesebb jegyzékével, *Notice biographique et littéraire sur Dom A. Calmet*, par Aug. DIGOT. Nancy, 1860. 157 p. Vö. még *Bibliographie...* i. m. 1. 437–438.

³² ZOLNAI: i. m. 4.

³³ SCHWARCZENBERG: i. m. 500–501.; PAPP: i. m. 25–27.; KÜRTHY: i. m. 55.

híven, Mikes is szól bizonyos egyháztörténeti témák kapcsán a szentatyák nézetkülönbségeiről. Lefordítja az olyan kritikai megjegyzéseket, hogy a tudósok közül sokan nem tartanak igaznak némely „tradíciókat” vagy régi „aktákat”, hogy vannak olyan kérdések, amelyekben „nem egyeznek”. Erre alább még visszatérünk.

A pontosabb forrásmeghatározás céljából sorra vesszük a francia kiadásokat.

*Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament, par le R. P. D. Augustin Calmet, Religieux Benedictin de la Congrégation de S. Vanne et de S. Hydulphe, Abbé de S. Leopold de Nancy.*³⁴

A következő évben megjelent második kiadás címében új, fontos, eltérő jelzést tartalmaz az elsőhöz képest:

*Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament, et des Juifs, Pour servir d'introduction à Histoire Ecclésiastique de M^r l'Abbé Fleury. Par le R. P. D. Augustin Calmet...*³⁵

Tehát csak ettől kezdve szolgált bevezetésül Fleury egyháztörténetéhez.

Ez a két kiadás azonban tükörrel és szedéssel készült, lapszáma is azonos; a margószéli és lapalji forráskutatások is megfelelőek. A képek is azonosak. A Tome I. (Mikes által nem fordított kötet.) címlapja, tartalma ugyanaz. A Mikes fordításának forrásszövegét is tartalmazó Tome II. címlapja után előbb a „Table chronologique de l'histoire de l'Ancien Testament” (I–XXII. p.), majd „Table chronologique de Monarchie des Grecs en orient” (XXIII–XXVIII. p.) mindkét kiadásban azonos számozással. Utána 1-es lapszámmal: *Histoire de l'Ancien Testament* folytatása, Livre VI. VII. VIII. p. 475.: „Fin de L'Ancien Testament.” Ezzel eljutottunk kb. a Tome II. közepéig.

A Tome II. p. 476.: *Histoire du Nouveau Testament* kezdete. Livre I. Chapitre I–XLVIII (p. 476–682). Mindkét kiadásban. Livre II. Chapitre I–XXXIII (valójában³⁶ XXXIV! p. 683–836). „Table des matieres” p. 837–867. Mindkét kiadásban.

Az első két kiadást követően, mintegy fél évtized múlva, a második kiadással azonos címmel, szövegbeli eltérés nélkül, bizonyos szerkezeti módosulással, kisebb formátumban jelent meg a harmadik kiadás.³⁷ A hét kötetre osztott 1725-

³⁴ A Paris, Chez Emery, Pere et Fils, M. DCC. XVIII. Tome I–II. In-4°. (BN Paris Cat. gen. H. 2373–2374.)

³⁵ A Paris, Chez Emery, Pere – Emery Fils. Saugrain l'aîné, Pierre Martin, M. DCC. XIX. Tome I–II. In-4°. (BN H. 5200–5201.)

³⁶ Ismétlődő téves számozás miatt: Chap. IX. Chap. X. Chap. X. Chap. XI.

³⁷ *Histoire de l'ancien et du nouveau Testament, et des Juifs. Pour servir d'introduction à l'Histoire Ecclésiastique de M. l'Abbe FLEURY. Enrichie de Cartes Géographiques, et de Figures en Taille-douce. Par le R. P. D. Augustin CALMET, Religieux Bénédictin, Abbé de S. Léopold de Nancy. A Paris Chez Emery Fils, Saugrain, Pierre Martin, M. DCC. XXV. In-12°. Tome I–VII. (Arsenal 8^oH 18547 – BN 8^oH 1652 ez csak egy kötet, Tome second.)*

ős kiadás első négy kötete a *Histoire de l'ancien Testament* — a Mikes által nem fordított szövegrészt tartalmazza. A hetedik kötet a — fordításban szintén elmaradt — „Table chronologique de l'Histoire. . . Dissertation sur l'excellence de l'Histoire des Hebreux. Table general des matieres I–VII. vol.”-ból áll.

A Mikes fordításának megfelelő *Histoire du Nouveau Testament* forrásanyaga:

Tome V. p. 362–497. Livre I. Chap. XVII (valójában³⁸ XVIII).

Tome VI. p. 1–262. Livre II. Chap. XXX

262–553. Livre III. Chap. XXXIII (valójában³⁹ XXXIV).

Az új szerkezet szövegbeli kialakítására vö. az 1737-i kiadás alább következő leírását. Ezzel egy évtized múltán visszatértek a 4° formátumhoz a második és harmadik kiadással azonos címmel.⁴⁰ A szintén negyedréttű első két kiadáshoz viszonyítva megnövekedett terjedelem, a négy kötet abból adódik, hogy szövegét nagyobb betűvel nyomták.

Az 1737-es új s javított kiadás első három kötete a Mikes által elhagyott összefüggő részt tartalmazza. Tome I (Preface, „Table chronologique...” et des Juifs, Dissertation ou. . . Livre premier — deuxième — troisième, vége p. 516). Tome II (Livre [suite] troisième — quatrième). Tome III (Livre septième — huitième — neuvième — dixième).

A Livre X felel meg az 1718 és 1719-es kiadás Livre VIII jelzésű könyvének, de csupán szerkezeti elosztásról van szó, nem a szöveg bővüléséről. A Livre X vége egyezik az említett Livre VIII utolsó előtti bekezdésének végső szavaival, „. . . et porte son nom.” (Livre X. p. 676.) A Livre VIII. Chap. XLIII utolsó bekezdése itt nincs meg, mivel azzal kezdődik a Tome IV.; Chap I. Ez a szerkezeti elkülönítés oly módon történik, mint az 1725-ös kiadásban. Az átalakítás a margószövegben is megfigyelhető.

A Tome IV felosztása a következő:

Histoire des Juifs, et du Nouveau Testament.

Livre I. Chap. I–XVII (p. 100). [valójában⁴¹ XVIII.]

Livre II. Chap. I–XXX (p. 293).

Livre III. Chap. I–XXXIV (p. 513).

„Fin de l'histoire des Juifs et du Nouveau Testament.”

³⁸ Mivel a fejezetek számozása: XV. XVI. XVI. XVII. ismétlődés következtében eggyel kevesebbet mutat.

³⁹ Mert itt a fejezetszámozás: IX. X. X. XI. . . s így ez is eggyel kevesebb lesz.

⁴⁰ *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament et des Juifs, pour servir...* Par le R. P. D. Aug. CALMET. Religieux Bénédictin, Abbé de Senones. A Paris Chez Gabriel Martin, Jean Baptiste Coignard, Pierre-Jean Mariette, Hyppolite-Louis Guerin, MDCC. XXXVII. In-4°. Nouvelle Edition corrigée. Tome I–IV. (BN H. 5202–5205.; egy másik példány H. 5206–5209.)

⁴¹ Mivel a fejezetek számozása: XV. XVI. XVII. mint előbb az 1725-ös kiadásban. Ezek: Chap XVI. *Histoire de saint Philippe Apôtre* (p. 85). Chap. XVI. *Histoire de saint Matthieu* (p. 89). [XVII helyett] Chap. XVII. *Histoire de saint Jude Apôtre* (p. 97). [XVIII].

„Table generale des matieres” (514–660), Mikes elhagyta.

Permission, Approbation, Privilege du Roy, Errata (p. 661–665).

A Livre II. Chap. I. „Regne de Caius Caligula. . .” (p. 100) az 1718–1719-es kiadásban a szerkezetileg folytatódó Chap. XIX-nek felel meg, amely így indul: „Reprenons à présent le fil nôtre histoire. On a vû cidevant que Caius. . .” Az 1725-ös és 1737-es kiadásokban csak ez áll: „Nous avons vû ci-devant que Caius. . .” (Mikesnél is: *Meg mondók ide fellyeb, hogy kájus kaligula. . .*)

Az 1742-es — az 1725-ös kisebb formátumú kiadáshoz hasonlóan — 12° alakban jelent meg, s mivel kisebb szedésű, csupán öt kötetben.⁴² A Mikes kéziratának megfelelő szövegrész a Tom. IV–V-ben található.

Tome IV. p. 241.: itt fejeződik be a Livre IX–X előzmény.

p. 242.: *Histoire des Juifs, et du nouveau Testament.*

Livre I — p. 330. Chap. XVIII

Livre II p. 504. Chap. XXX

Tome V. Livre III p. 126. Chap. XVIII (ez eltérő, de)

Livre IV p. 216. Chap. XVI (összesen XXXIV)

„Table generale des matieres”

p. 217–512, folytatólag következik.

Az előző kiadások és a kézirat beosztásától különbözik az utolsó könyv kettéosztása, ennek következtében a harmincnégy fejezet a Livre III és Livre IV-ben oszlik meg.

Az általunk megvizsgált kiadások beosztása tehát a következő:

1718	4 ^o	I Livre	1–48	Chapitre		II Livre	34	Ch.		
1719	4 ^o	I Livre	1–48	Chapitre		II Livre	34	Ch.		
1725	12 ^o	I Livre	18	Chap.	II Livre	30	Ch.	III Livre	34	Ch.
1737	4 ^o	I Livre	18	Chap.	II Livre	30	Ch.	III Livre	34	Ch.
1742	12 ^o	I Livre	18	Chap.	II Livre	30	Ch.	III Livre	18	Ch.
					IV Livre				16	Ch.

Kézirat I. Könyv 18 rész II. Könyv 30 rész III. Könyv 34 rész.

Mikes kézírata tehát az 1725-ös és 1737-es kiadás szerkezeti fölépítését tükrözi mind a könyvek, mind a fejezetek tekintetében. Abban is egyezik a két kiadás előbb jelzett beosztásával, hogy az I. Könyvnél a XVI. rész ismétlődése következtében Mikes is XVII-et ír XVIII. helyett. A III. Könyvnél pedig azért van csak XXXIII rész, mivel a fordító az utolsó, XXXIV. részt nem írta ki a kéziratban.

A fordítás szövegének kezdete éppen úgy viszonylik az 1718–1719-es kiadásokhoz, mint az 1725-ös és 1737-es kiadás eleje. Mikes *Első könyve I. Rész* kezdete szintén megfelel az 1718–1719. kiadás *Histoire de l’Ancien Testament*

⁴² Nouvelle Edition, revûe et corrigée. Paris, Chez G. Martin etc. 1742. Tom. I–V. A Bibliothèque Nationale-ban három példány is van belőle: BN H. 1843–1844.; H. 13219–13220.; H. 6931–6932.; ez utóbbit használtuk, az első két kiadással párhuzamosan.

Livre VIII. Chap. XLIII. utolsó lapja utolsó bekezdésének: illetve s folytatólag az I. Rész második bekezdése ugyancsak azonos e kiadások *Histoire de Nouveau Testament* Livre I. Chap. I. első bekezdésével.

* * *

Összegezőképpen megállapítható, hogy a Mikes-fordítás a megvizsgált kiadások közül szerkezeti szempontból az 1725-ös és 1737-es kiadás szerkezetével azonos. De a rodostói könyvtár Calmet neve alatt említett negyedréti példányai az első két kiadás valamelyikét fedik. Mikes mintája mégis az 1725 12° ill. az 1737 4° típusú kiadás volt. Ezek ismeretében fordíthatott a második kiadás szövege alapján is; szövegét s címét tekintve — a szerkezeti módosulás mellett is — lényegében azonos a harmadik és negyedik kiadás szövegével. Mikes a rodostói könyvlista keletkezéséig (1736. IV. 30.) csak az első hármát, később az 1737-es kiadást is láthatta, és ezek alapján választhatta a kézirat szerkezeti megoldását.

Ami a fordító módszerét illeti, röviden jellemezhető. Mikes tudatosan választja ki francia forrásai alapján fordítása szerkezeti fölépítését. A lap szélét nem zsúfolja annyira tele margó-utalásokkal: általában elhagyja az események tartalmi jelzését szolgáló marginális tájékoztató mondatokat. A szöveg alatti forrásjelzéseket megszüntetve, a kézirat margóján helyezte el őket. Szövegrészek elhagyásával, mondatok, sorok összevonásával, tömörítésével, bekezdések összevonásával folytonosan rövidített. Ennek során elhagyott klasszikus auktorokat (Plinius, Sztrabón, S. Gregorius de Tours) vagy modern szerzőket (Grotius, Jansen, Tillemont: *Ruine des Juifs*) s egyéb forrásutalásokat. A mintegy két — háromszáz sort is kitevő elhagyott szöveg jobbára 2 — 3 — 6 — 10 soros részekből tevődik össze, de többször előfordul 10 — 20 sornyi rövidítés is. Ez a törekvés az előadás-szövegre alkalmas próza gördülékenyebbé tételét szolgálja; igyekszik nyesegetni a kissé terjengős értekező próza oldalhajlásait, hogy az előadás fonalát egyenletesebben szövhesse, s olvasását megkönnyítse a didaktikus célú ismétlődő passzusok elhagyásával is.

Bizonyos esetekben saját megjegyzéseivel egyszerűsít: „ezeket Philo beszéli felőlők. . .” írja röviden, amikor a kiadás hosszasan utal rá. Máskor, a francia szerző helyenkénti magyarázataihoz hasonlóan, önálló magyarázó megjegyzést fűz egyes szövegrészekhez. Például a „szabadosok” („des affranchis”) helyzetének jellemzésekor:

„Azt jó megtudni, hogy kik legyenek azok a szabadosok. . . a Romaiaknál közönséges volt, valamint a törököknél, rabokkal szolgáltatni magokat, de azok olyan rabok, akiket a hadakozásban fogták el, azok közül, akik érdemesek voltak, vagy akik tudták a császároknak vagy az uraknak kedvet keresni, az olyanokat felszabadították, és szabadosoknak hitták.”⁴³

⁴³ MIKES: *A Sidok és az Új Testámentumnak Historiája*, Második könyv 109. verso, 128. recto. — MIKES ÖM VI. 638., 664.

A harmadik könyv XVIII Rész „Jotapat városát megveszik” (Chap. XVIII. „Prise de la ville de Jotapat.”) leírásakor több egymást követő egyéni fordítói magyarázó betoldás is előfordul; majd egy bekezdés végén: „Les Juifs. . . plus de quatre mille furent noyez. Les Romains y laisserent quelques troupes qui pilloient tous les environs.” — megtoldja a francia szöveget: „a habok a kősziklához csapván hajójokat, mind eltöredezének, nagy keserves kiáltásokkal nyomorultul négy ezeren a tengerbe veszének.” Kissé alább hasonlóképpen Gamala elfoglalásakor: „trois soldat Romains ayant fait tomber une tour” — Mikes a torony elrontása módjáról is:

„három romai vitézek, akik strásán valának étszaka a város legmagosabb tornya alá lopták magokat, akik a toronyba valának észre nem vevék őket, ők pedig a torony fundamentumából öt nagy köveket kivevének, és nagy hamarsággal visszázaladának, a torony csak hamar ledőle igen nagy zörgéssel, és mindazok akik benne valának elveszének.”⁴⁴

A XIV. Rész-ben „Titus Jérusálem ellen indul” (Chap. XXIV. „Tite marche contre la ville de Jérusalem pour en faire le siege.”) Mikes a rómaiak táborveréséhez hozzáfűzi: „mert a romai szokás a’ volt, hogy mihent a had megszállott, a táborhelyt mindjárt megerősítette, ha szinte csak egy nap maradott is azon a helyen.”⁴⁵ Ezt követően a XXXI. Részt „A Rómaiak áldozatot tesznek a város megvételeiért” (Chap. XXXI. „Les Romains sacrifient à leurs Dieux, en action de graces de la prise de Jérusalem et du Temple.”) a fordító többszörösen kibővítette, Titus beszédébe is beletoldott mintegy tíz sort, az elpusztított városba való bemeneteléhez egy egész bekezdést tett hozzá, amelyhez külön utalást is ad Josephus Flavius *De bello Judaico* című, a kiadásban és a fordításban egyébként gyakran említett művére.⁴⁶ Szintén bővített a XXXII. Rész „A rabok és halottak számokról” (Chap. XXXII. „Nombre des morts et des captifs qui furent faits dans la guerre des Juifs.”)⁴⁷

Mikes az utolsó borzalmas várostrom leírását is színesebbé tette, amikor Massada bevételekor elmondja — a francia szövegben nem részletezett — Eleázár és a végsőkre jutott ostromlottak rettentő öngyilkoló halálát, az utolsó előtti részben.⁴⁸ XXXIII. Rész. „Vespasianus és Titus triumphussal mennek bé Romában.” (Chap. XXXIII. „Triomphe de Vespasien et de Tite pour la défaite des Juifs.”)

A fordításban érződik Calmet kutató, forrásokot összevető, mérlegelő szemléletének hatása, de a naiv színezetű historizáló francia előadásmód írói ösztönzése is. A Szent Péterrel alkudozó Simon mágus viselkedéséről Tertullianus azt mondja, hogy „sok könnyhullatásokat ejtett, ezt már régi írások is bizonyít-

⁴⁴ Harmadik könyv. ÖM VI. 812–816–819.; *Histoire. . . i. m.* 1742., 414.

⁴⁵ ÖM VI. 844–847.; *I. m.* 1742. 449.

⁴⁶ ÖM VI. 882–889., 1184.; *I. m.* 1742. 497.

⁴⁷ ÖM VI. 889–892.; *I. m.* 1742. 503.

⁴⁸ ÖM VI. 892–896., 1185.; *I. m.* 506.

ják, de az ő penitenciája haszontalan való volt, mert nem volt se alázatos, se igazánvaló”.⁴⁹

Fölmerül az ún. Pilátus-acták valóságának kérdése. A Tiberius császárnak Krisztus Jézusról küldött írásáról „sok szent auctorok bizonyítják,⁵⁰ hogy látták volna azokat az actáit Pilátusnak, a pogányokat azokra az actákra szokták vala igazítani, mint valóságos és igaz írásra — hozzáfüzi —, még mostanában is találkoznak sok olyan írások, kik a Pilátus actáinak nevét viselik, de egyikében sem láthatni azt a caractert, amelyet láthattak a régiekben. . . ” Kár volt ilyen nagy dolgokról szóló írásokat veszendőbe hagyni; Florentinus Martirológiumából idéz egyet, „de nem úgy adom, mint authenticumot” megjegyzéssel. A végén a kételyüket hangoztatókra utal: „Vannak mindazonáltal olyan tudósok, akik azt tartják, hogy soha nem voltak Pilátusnak igaz actái, és hogy azokat, amelyeket az atyák láttak, valamely keresztyének gondolták volt, nem helyes buzgóságból.”⁵¹ A fordító követi az ilyen forrásokat boncolgató fejtegetéseket. Igaz helyenként rövidít is rajtuk, mint János evangélista esetében is. „Nem hozzuk ismét elé, amiket ide feljebb mondottunk Szent Jánosról az Apostolok cselekedeteiből. . . , hanem csak azokról szözlünk, amit imitt-amott látunk az anyaszentegyház históriájában és auctoriban. . . ”⁵² Életrajzi vonatkozásokról vannak különféle nézetek, indiai és ázsiai prédikálásáról beszélnek, ephesusi lakásáról és haláláról. „Hanem azt nehéz megtudni, hogy micsoda időben ment abban a tartományban. . . ” s hogy ott volt-e a Szent Szűz halálakor. „A Concilium meg azt mondja, hogy a Szent Szűz Éfésusban ment és ott is holt meg; semmiből ki nem tetszik, hogy a Szent Szűz abban a tartományban ment volna. . . ” A dolgok mérlegelése után: „Jobb tehát azt mondani. . . ” — fordulattal valószínűsíti Szent János föltehető életútját; „meg lehet látni az anyaszentegyház históriájában Rómában való martyrságát. . . ”⁵³ Hasonlóképpen jár el Szent Bertalan személyével kapcsolatban, akinek élettörténeti eseményeire irányuló tisztázó sorokból jócskán elhagyva, így összegez a fordító.

„A legbizonyosabb tartása mind a régieknek, mind a mostaniaknak a', hogy ez a Szent Indiában predikált, ugyan oda is vitte el a Szent Máté evangéliumát zsidóul írva. Szent

⁴⁹ „. . . ce qui est confirmé par quelques anciens Manuscrits”. *I. m.* 1742. 29.; ÖM VI. 516., 1132.

⁵⁰ Ezek Szent Justinus, Tertullianus, Eusebius Emisenius, Szent Epiphanius, Chrysostomus; ÖM VI. 519.; VI. Rész — Chap. VI. „Lettre de Pilate à Tibere touchant I. C.” *I. m.* 1742. 34.

⁵¹ „Il y a des Scavans qui. . . ” — ez már a bekezdés vége, amelyből MIKES elhagyott kb. 21 sort az akták valóságát vitató részből. *I. m.* 1742. 36–37.; ÖM VI. 520. 1133.

⁵² XV Rész. „Szent János evangélista históriája.” — Chap. XV. „Histoire de saint Jean l'Evangéliste.” *I. m.* 1742. 80.; ÖM VI. 552–555.; a számos auctor közül: Alexandriai Szent Kelemen, Theodoretus, Szent Ágoston, Szent Irénéus, Hieronymus, Baronius, Szent Ambrus, Nagy Szent Gergely, Beda Venarabilis, stb.

⁵³ „Mais il y a de la difficulté sur le temps. . . Or il n'y a gueres d'apparence que. . . Il vaut mieux reconnaître, que. . . ” *I. m.* 1742. 83–84.; ÖM VI. 554–555., 1137.; a bekezdés eleje után összevonás, kb. hat-hét sor elhagyása a végéről. *I. m.* 85.

Paténus arra a földre menvén, ott találá ezt az évangéliumot. . . sokféleképpen írnak az ő haláláról, de amit legbizonyosabbnak tarthatni a régiek írásából a', hogy megnyuzták Örményországban."⁵⁴ Az említett Máté életével és evangéliumával összefüggésben is vannak nehezen összeilleszthető elemek. „A historikusok meg nem egyeznek azon, hogy mi csoda tartomány esék az ő részire, amidón az apostolok feloszták magok között az országokat, hogy ott predikálják az évangéliumot. Némelyek azt írják, hogy Perzsiában vagy a pártusoknak prédikála, mások meg sokszáman, hogy Etiopiában vivé az évangéliumot, és ott holt meg, mások, hogy Perzsiában holt meg; sokan tartják, hogy martyrságban holt volna meg, mások meg hogy csendes halállal mult ki e világból.”

Evangéliuma keletkezéséről a „régiek” tartása szerint annyit lehet tudni, hogy egy ideig Judeában prédikált, majd Jeruzsálemben írta „zsidó vagy szíriai” nyelven; ennek originálisa („original Hebreu”) elveszett, de megvan görögre fordított szövege, „amelyet olyan réginek tartják, valamint a zsidó originálist”.⁵⁵ Szent Tamás, aki „hitetlen” melléknévvel vált ismertté, „a régiek tradíciója” szerint több tartományban prédikált; Szent Nilus azt tartja, hogy Péter és Pál után halt volna meg; a martyrológiumok azt mondják, hogy Indiában hunyt el; mások hogy Calaminában szenvedett volna mártírságot. „Ezen sokan az atyák közül megalkusznak. . . ”⁵⁶ Szent Judás (Thadeus) esetében csak felsorolja a róla tartott dolgokat, hogy Libiában, mások szerint Mesopotámiában, azt is mondják, hogy Judeában, Galiléában, Samariában, Idumeában és Syriában prédikált volna; azt is állítják, hogy Perzsiában halt volna meg.⁵⁷

Nehezebb a helyzet Szent Mátyás apostol történetével. Evangéliumot és különféle írásokat tulajdonítanak neki, de az anyaszentegyház „azokat bé nem vette”. A görögök szerint Etiopiában prédikált és ott ölték meg; egy auktor róla zsidóul írt és latinra fordított életrajzi könyvében azt mondja, hogy Betlehemből való volt, s hogy a pünkösdi apostoli eloszlás után Palesztina esett az ő részére; szerinte Galiléában megkövezték és fejét vették „De sokan a tudósok

⁵⁴ XVI Rész. „Szent Bertalan története”. — Chap. XVI. „Histoire de saint Barthélemy.” Némely már idézett auktor mellett, Szent Cornelius, Rupert de Deutz (abbé de Tuy); „... mais la tradition la plus constante des Anciens et des Modernes, est, qu'il. . . ” ez már a bekezdés második mondata; az első sorok után kb. féllapnyi nyomtatott szövegrész elmaradt a fordításban, a végéről is mintegy 12 sor; ÖM VI. 556–557., 1138; *I. m.* 1742. 88–89.

⁵⁵ XVII Rész. „Szent Máté története”. — Chap. XVII. „Histoire de saint Matthieu.” Újabb auktorok: Szent Paulinus, Szókratész, Rufinus Tyranius, stb. „Les Historiens ne conviennent pas du pays qui. . . ” Mikes a bekezdés második részét kb. négy-öt sor elhagyásával összevonta; „Les anciens nous apprennent, que. . . ” *I. m.* 1742. 89–90.; ÖM VI. 557–558., 1138.

⁵⁶ „Szent Tamás története”. — „Histoire de saint Thomas.” Idézett auktorok: Saint Nil l'ancien, Phótiosz, Aster (Asterius), Procopus, Evagrius, Szent Ephremus, Damascusi Szent János; „La tradition constante des Anciens. . . ” MIKES erős összevonással, kb. 20 sor elhagyásával fordít; *I. m.* 1742. 92–94.; ÖM VI. 559.

⁵⁷ XVIII Rész. „Szent Judás apostol története”. — Chap. XVIII. „Histoire de saint Jude Apôtre.” Auktorok tanúsága: Nicephorus, Fortunat (Fortunatus); itt is kb. 10 sor elmaradt a fordításban; *I. m.* 1742. 97–98.; ÖM VI. 562–563., 1139.

közül ezeket az actákat, se ezeket a traditiókat igazaknak nem tartják.”⁵⁸ Főleg az első könyv érintett részeire jellemző a források szembeállításán alapuló eljárás.

Ha a második könyvben csökken is a forráskutatásra utaló szerzői megjegyzések száma, előfordulnak hasonló vitás esetek. A régiek közül sokan azt tartották, hogy az alexandriai első keresztények, a Therapeutusok, „akiket leírja Philo az elmélkedésről való könyvében, nem mások, hanem a Szent Márk tanítványai. . . legelső kezdői valának a szerzetesi életnek. . . ” De ők csupán első példái voltak a baráti életnek Egyiptomban. Mégis szükséges róluk megemlékezni: „Ebben a könyvben természet szerént való helyek vagyon, akár ugy mint zsidóknak, akár mint keresztényeknek, mivel arra köteleztük itt magunkot, hogy a zsidóknak és az anyaszentegyház kezdetinek históriáját írjam le.” A francia szöveg megmarad az általános kifejezésmódnál, „. . . puisque nous avons entrepris de donner ici l’Histoire. . . ” míg Mikes egyes szám első személybe megy át; folytatólag is: „Notre intention n’est pas de rapporter les disputes. . . ” — „A mi szándékunk nem a’, hogy előhozzam mindazokat a vetekedéseket, amelyek voltak és vannak ezen dolog iránt, és melyen még mostanában sem egyeznek meg a tudósok.” — „. . . et qui partagent encore aujourdhui les Sçavans”.⁵⁹

Az első tévelygések idejéből való példa a harmadik könyvben Cerinthus históriája, aki Egyiptomban tanulta a tudományokat és a filozófiát, majd Ázsiában hirdette eretneknek bélyegzett tanait, amelyekben tagadta Krisztus istenségét, „csak tisztán embernek tartván őtet.” Szent János már hadakozott ellene; a szentatyák közül számosan írtak róla. „Mindezek után nehéz volna elhinni, hogy a Cerinthianusok hitték volna a törvénynek szükséges voltát, és hogy ők azt hiven követték volna; a’lehető, hogy csak külsőképpen követték. . . ”⁶⁰

A sokat használt forrásmű, a zsidó történetíró József munkájának méltató jellemzésébe enyhe bíráló megjegyzések vegyülnek, de hitelességét nem vonja kétségbe. A rómaiaknak a zsidók elleni hadakozását és Jeruzsálem „elromlá-

⁵⁸ „Mais plusieurs Sçavans ne reconnoissent pas ses Actes, ni ces traditions pour véritables.” *I. m.* 1742. 100.; ÖM VI. 563–564.

Az első könyvben idézett, de eddig nem említett auktorok: Lucianus, Origenes, Minutius Felix, Josephus Flavius, Szent Bernát, Nagy Szent Leo, Szent Fulgentius, Szent Cyrill, Orosius, Philon, Philoztratosz, Nagy Szent Vazul.

⁵⁹ XVII Rész. „A Therapötusokról.” — Chap. XVII. „Therapeutes en Egypte.” *I. m.* 1742. 192–194.; ÖM VI. 636–637., 1149.; itt idézett auktorok: Cassianus, Sozomenus.

A második könyvben még előfordul újabb auktorok: Suetonius, Dión, Damascenus, Szent Athanasius, Szent Ince pápa, Seneca.

⁶⁰ „Il seroit mal-aisé de croire après cela, que. . . ” *I. m.* 1742. 357–362.; ÖM VI. 767–771., 1168; X Rész. „Szent János evangyélita Éfesusba megyen.” — Chap. X. „S. Jean l’Évangéliste vient à Ephése.” Az újabb auktorok közül: Sulpicius Severus, Szent Ignác mártír, Plótinusz.

A harmadik könyvben a régiek mellett még idézett auktorok: Jean Bolland jezsuita, 1596–1665., Prudentius, Platon, Lactantius, Plutarkhosz, Tacitus.

sát”, illetve „a synagoga leesésének idejét” tárgyaló befejező rész végén olvasható:

„Ezt a históriát pedig a historikus Józseftől tartjuk, aki minden okokra való nézve legalkalmasabb volt, hogy minket arra megtanítson, mivel ő született zsidó volt, főrenden való, aki teljességgel tudta és látta mindazt, amik akkoron mentenek végben, magának is azokba része volt.”⁶¹

Calmet az auctor dicséretével zárja, akinek rövid életrajzát is előadja az előző könyv végén, s akitől különösen sokat merített az utolsó könyvben.

„Son autorité et son témoignage sont d'autant plus considerables, que les Juifs, les Payens et les Chrétiens l'ont reconnu pour le plus exact et le plus fidèle Écrivain de cette guerre.” — „Az ő írása bizonyosága annál is inkább tiszteletre méltóbbak, hogy mind a zsidók, a pogányok és a keresztyének megvallották, hogy ezt a hadakozást legigazabban, leghivebben írta volna le a többenél.”

Mikes osztja a francia szerző elismerését. A fordító maga is ebből az igaznak tartott forrásból bővítette munkájának utolsó részeit, önállóan alakítva fordításának befejező történetét. Megjegyzendő, hogy Mikes Jeruzsálem pusztulásáról más munkáiban⁶² is olvasmányaiból merített ismeretekről tett tanúságot.

Mikes gazdag irodalmi munkásságán belül *A Sidok és az Uj Testámentumnak Historiája* átültetésekor végzett „auctori” munkája és fordítói érdeklődése háttérben a rodostói időtöltés leghasznosabb módja az olvasás, „a könyvek simogatása” áll.⁶³ A könyv a fejedelmi kamarás egyik fő éltető eleme: „Ítélje el kegyelmed, micsoda tudatlanság volna a világon, hogyha könyvek nem volnának. Azért is mondhatni, hogy a könyv a lelke az elmének. . . ”⁶⁴ — fogalmaz a rodostói könyvtárban otthonos író.

HOPP, LAJOS

Histoire de livre et des recherches des sources

L'adaptation de l'Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament de A. Calmet par Kelemen Mikes

Le manuscrit resté inédit depuis le milieu du XVIIIe siècle, *A Sidok és az Uj Testámentumnak Historiája* (sd.) de la traduction de K. Mikes (1690–1761) a paru dans le VIe volume des oeuvres complètes de l'écrivain. L'édition critique contient le texte integral avec les commentaires (Bp. 1988). On a déjà dé-

⁶¹ „Nous en tenons l'histoire de l'homme du monde le plus propre à nous en instruire; de Joseph l'Historien, Juif de naissance, homme de condition, instruit à fond de tout ce qui s'y passa, comme ayant été témoin, et y ayant eu lui-même beaucoup de part.” *I. m.* 1742. 513.; ÖM VI. 899., 1186.

⁶² ÖM I., 201. lev. és jegyz., 294., 788–789.; ÖM II. 805., 971.; ÖM III. 718., 730., 1077., ÖM IV. 78., 739.; ÖM V. 137–139., 145., 215., 1021., 1654., 1660., utalások J. Flaviusra.

⁶³ „. . . szokatlan dolog előttünk. . . reggeltől fogva estig csak a könyvet simogatni. . . ” — írja Rákóczi fiának Rodostóba érkezése után (83. lev. 1727.). MIKES Kelemen *Törökországi Levelek és misszilis levelek*. Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1966. ÖM I. 151.

⁶⁴ *Az idő jól eltöltésének Módja minden féle rendben*. Idegen országban idegen nyelvből fordítattott Magyarra. MIKES ÖM VI. 50.

montré la source du travail de Mikes qui a choisi une de ses lectures, un livre de la bibliothèque du prince François II Rákóczi exilé en Turquie à Rodosto (Tekirdağ), de la collection des livres transportés de la France (Yerres — Grosbois) en Turquie (1717). K. Mikes de Zágón, maître éminent de la prose hongroise ancienne, banni de son pays transylvain, a vécu et travaillé loin de sa patrie; il était le chambellan du prince, écrivain lui-même.

L'auteur de la source de l'adaptation de Mikes était A. Calmet, historien de Lorraine, l'abbé de Senones. Il s'agit d' *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament*, par le R. P. D. Augustin Calmet, Religieux Benedictin de la Congrégation de S. Vanne et de S. Hydulphe, Abbé de S. Leopold de Nancy. A Paris, Chez Emery, Pere et Fils, M. DCC. XVIII. Tome I-II. in-4°. Plus précisément, de la deuxième édition: *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament, et des Juifs. Pour servir d'introduction à Histoire Ecclésiastique de M^r l'Abbé Fleury*. Par le R. P. D. Augustin Calmet. . . A Paris, Chez Emery, Pere — Emery Fils, Saugrain l'aîné, Pierre Martin, M. DCC. XIX. Tome I-II in-4°. Le texte qui correspond à la traduction de Mikes se trouve dans le tome II, et va jusqu'à la destruction de Jérusalem, en deux, puis en trois livres.

Quant à la division de l' *Histoire du Nouveau Testament, et des Juifs*, la modification de la structure n'était pas accompagnée de changement du texte, et ainsi la 3e et la 4e édition correspondent parfaitement au manuscrit de K. Mikes.